

Živjeti ili preživljavati

DUŠICA SEFERAGIĆ
Institut za društvena istraživanja, Zagreb

UDK: 346.4:314.745.2:316
314.745.2:346.4
316:346.4
Stručni rad
Primljeno: 2. ožujka 1995.

U članku se analizira koncept, odjelotvorenje i učinci tzv. Stručne pomoći; posebnog tipa humanitarne pomoći bazirane na participativnom modelu. Ta se pomoć zasniva na aktivnoj uključenosti korisnika u pomoć, na ravnopravnom dijalogu sa davateljima pomoći te na orijentaciji na obrazovanje, rad, proizvodnju odnosno emancipaciju umjesto ovisnosti. Sami prognanici i povratnici preferiraju ovakav tip pomoći u odnosu na ostale.

Ključne riječi: PROGNAICI, ŽIVJETI, PREŽIVLJAVATI, OBNOVA, OSNAŽIVANJE, PARTICIPACIJA, OSAMOSTALJENJE.

1. Predgovor*

U Hrvatskoj je na temelju podataka HEG-a¹⁾ do danas objavljeno više od stotinjak istraživačkih radova na temu prisilnih migracija i vrsta humanitarne pomoći. Međusobno vrlo raznorodni, radovi često ne bi izdržali pravu znanstvenu kritiku, osim rijetkih koje su napisali dugogodišnji stručnjaci na tom području. Većina ostalih radova ima impresionistički karakter: sakupljanje građe, promatranje pojava, emotivne ispovijedi, opisi događaja, a često i ideološki hvalospjevi (izvori navedeni na kraju teksta). Ostale stotine izvještaja sudionika humanitarne i sličnih pomoći ovdje tek spominjem. Uza sve kritičke primjedbe, moje je mišljenje da u ovim vremenima hitrih i šokantnih promjena spomenuti radovi imaju nepobitnu povijesnu vrijednost jer bilježe pojave u tijeku. Znanstvene klasifikacije, razumijevanje i objašnjenja tek slijede kada se društvena tektonika malo smiri.

Polazeći od tog stajališta, i ovaj članak samo je skica jednog izdvojenog fenomena; tipa humanitarne pomoći koja se razlikuje od mnogih drugih po nekim specifičnim osobinama.

2. Uvod

U ovome se tekstu raspravlja projekt **Stručna i tehnička pomoć prognanicima pri povratku i rekonstrukciji** (dalje *Stručna pomoć*).²⁾ Pritom ću se osloniti na stotinjak izvještaja suradnika Stručne pomoći, razgovore sa njima i na rezultate istraživanja: *Socijalna (re)integracija prognanika u Hrvatskoj*.³⁾

Zašto me, osim osobnog sudjelovanja u istraživanju, zaintrigirala baš ova tema? Promatrajući sociologijskim očima opći društveni kontekst, rad i učinke klasične humanitarne pomoći, državnu politiku striktno diobe: prognaništvo - obnova - razvoj i zatim način rada

* Zahvaljujem Vesni, Jeleni, Jadranki, Ivani, Mladenu, Laciju, Stanku i mnogim drugima bez kojih ovaj tekst ne bi mogao nastati.

¹⁾ HEG - Humanitarian Expert Group radi na bazi podataka, između ostaloga i o prisilnim migracijama i humanitarnoj pomoći

²⁾ Voditeljica projekta je dr. V. Bošnjak, a glavni financijer ove pomoći bio je Institut Otvoreno društvo te je zbog toga u javnim glasilima uloga projekta minorizirana ili ignorirana, usprkos značajnim rezultatima.

³⁾ Istraživanje su pod voditeljstvom dr. B. Baranović proveli suradnici Centra za istraživanje tranzicije i civilnog društva (1994 g.) na temu uspješnosti Stručne pomoći u Hrvatskoj s aspekta socijalne reintegracije. Projekt će uskoro biti objavljen kao knjiga.

Stručne pomoći stekla sam dojam da se ta posebna vrsta pomoći razlikuje od ostalih i po konceptu i po praksi i po učincima.

Stručna pomoć zasniiva se na tzv. **participativnom modelu pomoći**. Važno je naglasiti da to nije jedina skupina koja je razvila taj model, ali svakako spada među rjeđe. Samo ime govori da je osnovna osobina te pomoći *in nuce* uključivati **korisnike** kao ravnopravne sudionike definiranja svojih potreba, izbora vrste pomoći i načina njezine provedbe. Druga razlikovna osobina Stručne pomoći jest da je ona povezala (a ne razdvojila) prvu **pomoć za preživljavanje, obnovu i razvoj**. I na kraju, **sami (ispitani) prognanici i povratnici**, kako pokazuju rezultati istraživanja, baš takav model pomoći vrednuju više od ostalih sa stajališta psiho-socijalnih, gospodarskih i konačno političkih učinaka.

3. Koncept participativnog modela⁴⁾

Koncept participativnog modela predložen je u tekstu: *Idejna skica za rad na pripremi projekta o prognanicima i izbjeglicama* (V. Bošnjak, 1992), sada već davne 1992. godine. Temeljen je uglavnom na iskustvima zemalja trećeg svijeta, gdje su se prisilne migracije dešavale masovno i gdje se **pokazalo da je proces povratka prognanika u osnovi samoregulirajući proces** o kojemu najčešće odlučuju same izbjeglice, često neovisno o uvjetima zbog kojih su izbjegle i u koje se vraćaju. Ta je činjenica otkrila ne samo njihovu volju i samosvijest već i dubok raskorak između službene politike zemalja izgnanstva i primitka i ponašanja konkretnih pojedinaca i skupina.

Osnovne poruke ovih iskustava su jasne:

- Državne politike prema žrtvama društvenih katastrofa ne mogu se uspješno koncipirati i sprovesti bez njihova potpunog **sudjelovanja** u tom procesu. Osim razloga demokratičnosti, isključivanje korisnika iz donošenja odluka naprosto rezultira neuspjehom i samo sebe obe-smišljava. Ako politika prema prisilnim migrantima ide jednim smjerom a oni sami drugime, onda takva politika nema razlog postojanja.

- Ma koliko koncepti i politika na globalnoj razini bili determinirajući za sve procese u društvu, makro-kauzalni i regulativni mehanizmi ne proizvode očekivane i iste učinke na mikro-razini. Na svakom lokalitetu, u svakoj skupini, a pogotovo pojedinačno ljudi će reagirati različito prema vlastitim vrijednostima, procjenama i odlukama. Neprilagodljivost, neprilagođenost, otpor prema generalnim rješenjima nisu nužno posljedica nerazumijevanja i neznanja korisnika već njihovih različitih potreba i interesa, rješenje kojih generalne ponude ne moraju zadovoljavati.

Ova pouka ima posebice za sociologe veliku vrijednost kako u provjeravanju validnosti teorija sustava tako i u provjeravanju smislenosti niza kvantitativnih metoda. Kada se radi o ovakvim društvenim činjenicama, iskustvo pokazuje da su kvalitativne metode primjerenije. Međusobno nesvodljive situacije kao i izlazi iz njih nisu samo slučajevi ili izuzeci nego prije ukazuju na teškoće i rahlost znanstvenog strukturiranja u krute sustave. U takvim trenucima brzih i različitih promjena, znanost ih (još) ne može upokoriti u svoje okvire. Pri tome kvalitativne metode pružaju više mogućnosti da proučavane društvene činjenice zadrže svoju **originalnost**, odnosno **različitost** ima istu znanstvenu vrijednost kao i **sličnost**. Cilj sveukupnoga društvenog napora, znanstvenoga uključivo, u prvom je redu pomoć ljudima i uspostavljanje društvene ravnoteže, a tek onda teorijsko slaganje i metodološko ustrojavanje (Bošnjak, 1988).

Participativni model polazi od **integralnog poimanja ljudskih potreba i udjela ljudi u zadovoljavanju tih potreba** od početka do kraja. Tako navedeni model ne tretira korisnike kao pasivne primatelje darova niti u fazi početnog prognaništva, što većina humanitarnih

⁴⁾ Taj koncept razradila je V. Bošnjak u brojnim tekstovima, počevši od doktorata.

organizacija i državnih institucija čini. Sasvim je dovoljno da su se prognanici našli u tragičnoj i nezavidnoj poziciji teških gubitnika, da bi se onda još dodatno marginalizirali statusom ovisništva bez mogućnosti interveniranja. Prognanici nisu klasična marginalna skupina, oni su u toj poziciji zbog niza vanjskih okolnosti i njihova je želja i potreba izaći iz te pozicije što prije. Zbog društvenih okolnosti u kojima su se našli, oni, dakle, jesu marginalna (ovisna) skupina, ali su dodatno marginalizirani načinom na koji ih tretira državna politika, većina humanitarnih organizacija pa i ostale društvene skupine. Dakako, dio prognanika i sâm ima autopercepciju marginalnosti, ili se pak njome koristi zbog nekih olakšica. U osnovi većina prognanika želi što prije izaći iz položaja marginalnosti i ovisnosti, smetaju im one vrste pomoći koje ih zadržavaju i produžuju njihov ovisnički status. Ovdje je mjesto i kritici tzv. pretjerane *medikalizacije* prognanika tj. inzistiranja na težini njihovih psiho-fizičkih trauma i psihologijskim i psihijatrijskim metodama liječenja ukoliko one usporavaju ili onemogućavaju proces emancipacije tj. normalizacije prognanika. Borbe političkih interesa, strateško planiranje i opća društvena neizvjesnost ne bi isključivo smjeli regulirati položaj prognanika već bi oni sami u svojim sredinama (primitka ili povratka) trebali utjecati na vlastiti položaj. Takav pristup od nositelja promjene zahtijeva svjesno odustajanje od **socijalnog inženjeringa**, a pristajanje na trajan, ravnopravan **dijalog** s pogođenim skupinama. Od znanstvenika, istraživača, takav pristup traži odustajanje od apriornih shema u koje se prognanici svrstavaju, a pristajanje na stalnu izmjenu uloga: učitelja i učenika. Participativni model ima svoje opće principe ali nema globalističke aspiracije. On, po svojoj prirodi, teži inkrementalističkom pristupu, ad hoc akcijama, promjeni metoda, ako se tijekom pomoći to pokaže smislenim, i uopće najvišem stupnju elastičnosti. To, naravno, ne znači da nema svojih ciljeva i kriterija za njihovu operacionalizaciju.

Stoga kriteriji pomoći poput: humanosti, nediskriminativnosti, neutralnosti, neovisnosti i osnaživanja lokalnih i skupnih praksi, temeljeni u brojnim dokumentima svjetskih organizacija, ne mogu arbitrarno (a pri tome i uspješno) biti zamijenjeni ciljevima globalne razine, diskriminativnošću, proizvoljnošću, paternalizmom i pasivizacijom korisnika (Ženevska, Haška i Mohonška konvencija).

4. Kritika participativnog modela

Kritika većine stručnjaka u politici ili znanosti pošla bi od, relativno točne, tvrdnje da korisnici sami ne znaju najbolje što im treba. S obzirom da ne podržavam ovu vrstu kritike, moje bi protupitanje bilo: Koliko su loših odluka donijeli političari, stručnjaci i znanstvenici u ime običnog puka, koliko je uopće *znanje* jedini i presudan čimbenik u odlučivanju u životu?!" Kritiku koncepta radije bih usmjerila na njezine strukturalne slabosti kao i na one koje proizlaze iz konteksta s obzirom da baš takav model nije izdvojen iz života.

1. Participativni model teži raspršivanju i **horizontalizaciji moći** te računa s **dobrovoljnošću agenata promjene** koji bi bili voljni odustati od svojih klasičnih uloga. Svaki sociolog vrlo dobro zna koliko je teško razbiti hijerarhiju moći, a da niti ne spominjemo dobrovoljnost aktera kojima je moć, često više od pripadajućih joj privilegija, smisao života. Dakle, za pretpostaviti je da od svoje moći mogu odustati i podijeliti je s drugima samo oni koji joj u osnovi nisu niti težili, a ti u pravilu nisu najvažniji akteri u društvu. Maksimalno koji model unutar sebe može postići u realnom svijetu jest asimetrična podjela moći s naglaskom na podjeli. Skupine ipak mogu sudjelovati u odlučivanju, u prvome redu o sebi samima, također do određene mjere. One, dakle, mogu povećavati svoju moć ako pretpostavimo da je ona početno na nuli, a da informiranošću, znanjem, pritiscima, kolektivnim akcijama i sl. taj utjecaj raste. Ovaj tip odnosa ne razlikuje se sociologijski od onoga koji uspostavljaju različiti *grassroots* pokreti, interesne lokalne zajednice i tsl. Druga je zamka, dakako u tome, da se manipuliranjem slabije upućenih ili uplašanih korisnika postigne učinak kao da su uistinu sami odlučili - baš onako kako im oficijelno znanje sugerira. Prognanici i povratnici posebno su pogodna manipulabilna skupina. Oni uživaju izraziti društveni interes i pozorost, oni su

takoreći u središtu društvenog interesa. O njima se stalno govori, piše, snimaju dirljivi filmovi, objavljuju fotografije koje mame suze. Oni su trajan **OBJEKT** društvenog interesa a da praktički nikako ne postaju njegovim **SUBJEKTOM**. Tako se njima manipulira kada su na tapeti identifikacija krivaca za njihovu situaciju, druge konkurentne (marginalne) skupine ili načini rješavanja njihove situacije.⁵⁾

Jedini lijek, unutar modela samoga, jest spomenuto **osnaživanje** (*empowerment*) korisnika: njihova organizacija, gospodarska emancipacija, međusobna integracija, dobra obaviještenost o pravima i mogućnostima. Tu se ujedno i gasi uloga Stručne pomoći koja je postigla svoj cilj; korisnici nastavljaju započete promjene bez bolnog riska da pomagačima. Kasnije ćemo vidjeti da do pravog osnaženja u većini konkretnih situacija još nije došlo.

2. Druga bolna točka participativnog modela jest da on pretpostavlja **suradnju** većine sudionika u davanju pomoći. Ako ekspertna skupina zajedno sa skupinom prognanika ili povratnika pokrene neku ideju (npr. obnovu naselja, obnovu proizvodnje, izobrazbu zbog zapošljavanja) onda ona neće uspjeti ukoliko ne uspostavi suradnju sa lokalnim vlastima (dozvole, registracije i sl.), sa donatorima (novca, materijala, sredstava za rad, proizvoda i tsl.), posrednicima (kreditnim bankama i sl.). Spomenuti akteri ne samo da inzistiraju na svojim "idejama" i planovima nego su često u međusobnoj kompeticiji ili konfliktu, a još češće djeluju odvojeno bez ikakvog kontakta. Mnogi od njih niti nisu predviđeni da se bave obnovom i razvojem već isključivo pomoći za preživljavanje darovničkog tipa. Tako su, zbog pucanja drugih karika u lancu, suradnici Stručne pomoći često postali krivcima za nešto što su obećali a nisu mogli izvršiti. Najbolji lijek u nažalost sve praznijoj kutiji bio bi da takve vrste pomoći same imaju dovoljno novaca da ostvare zajedničke planove. Zbog velikih troškova obnove, takva je situacija, bez suradnje, nezamisliva.

3. Treća važna osobina participativnog modela jest **participacija suradnika** na projektu, njihovo dugotrajna nazočnost na terenu i(li) uspjeti izbor lokalnih predstavnika. Iz financijskih i drugih razloga takva je nazočnost u pravilu nemoguća, pa mnoge ideje propadnu zbog lokalnih nesuglasica i konflikata na liniji: lokalna vlast - lokalni nositelji projekta - korisnici. Dakako, korisnici nisu, osim po statusu prognanika/povratnika, homogena skupina pa su i tu mogući sukobi.

4. Najveća i najopasnija objektivna (ne strukturalna) prepreka jest da začetnici ideja, zbog objektivnih okolnosti (nedostatak novca, suradnje, nemogućnost dugog boravka) **nisu u mogućnosti završiti svoju ulogu**; tj. pomoći korisnicima da se postave na noge. To kod korisnika izaziva osjećaj prevarenosti, napuštenosti, panike i još veće **ovisnosti** o pomagačima. Osim konkretnih materijalnih neuspjeha, najteže su posljedice razbijanja teško uspostavljenog povjerenja, suradnje i često bliskih osobnih odnosa između članova tima i ciljnih skupina, što i na jedne i na druge djeluje krajnje deprimirajuće. Pod optimalnim pretpostavkama projekt bi sjajno funkcionirao. Funkcionirao bi dobro i pod ograničenim pretpostavkama dostatne i stabilne financijske potpore i elementarne suradnje važnih predstavnika. Kako zapravo jest, vidjet ćemo analizirajući pomoć na djelu.

5. Pomoć na djelu

Projekt Stručna pomoć u trajanju od gotovo tri godine započeo je niz važnih akcija, a mnoge su privedene i kraju. Počeo je skromno, sa skromnom svotom novca, nekoliko ideja i suradnika, da bi se tijekom vremena proširio i razgranao po mnogim dijelovima Hrvatske.

Osnovne vrste pomoći, najčešće međusobno povezane, bile su:

⁵⁾ Krivci za opće stanje su redovno vanjski. Dopuštaju se konflikti sa skupinama u sličnome položaju (drugim marginalnim skupinama: nezaposlenima, socijalnim slučajevima, izbjeglicama), čime se stvara privid da jedni drugima oduzimaju mrvice sa tuđeg stola. Naglasak je na "oduzimanju" a ne "mrvicama". Dobar je primjer oštih sukoba vukovarskih prognanika u Puli sa lokalnim nezaposlenima, a preko Crvenog križa koji (eto) nastoji biti sasvim neutralan u diobi pomoći.

- **stvaranje prihoda** (income generating): akcije koje su poticale rad, proizvodnju i zaradu (donacije novca, strojeva, početnih stada stoke, pčela, sjemena i tsl.),
- **stjecanje i razvijanje vještina i znanja** neophodnih za rad i zaradu (tečajevi, trening, doškovanje, školovanje),
- **poticanje na samoorganizaciju** (stvaranje vlastitih udruga, lokalnih organizacija, društava, klubova...),
- **pomoć pri rekonstrukciji i izgradnji** (kuća, infrastrukture...),
- **administrativno servisiranje** (pravni savjeti, izrada elaborata, pronalaženje donatora i kreditora, odnos s institucijama države, rješavanje statusa...).

Ove djelatnosti indirektno su pomogle mentalnom zdravlju, porastu samosvijesti, socijalnoj (re)integraciji prognanika i povratnika. Ideja je naime bila da se ljudi u nevolji tretiraju ne kao "bolesnici" već kao građani kojima treba pomoći da što prije stanu na vlastite noge.

Ponekad samo jednim tipom akcija, a češće "u paketu", projekt je pokrio niz manjih i neka veća područja Hrvatske:

- **istočnu Slavoniju** (centar Osijek)⁶⁾
- **zapadnu Slavoniju** (centar Pakrac, Lipik)⁷⁾
- **Pokuplje** (centar Petrinja, Sisak)⁸⁾
- **Liku** (centar Josipdol)⁹⁾
- **srednju Dalmaciju** (centar Split, Šibenik)¹⁰⁾
- **dubrovačko primorje** (centar Dubrovnik)¹¹⁾
- **Istru** (centar Pula, Umag).¹²⁾

Ovom popisu svakako valja dodati *projekt Pounje* (prognanici iz **Hrvatske Kostajnice** u Zagrebu).¹³⁾

⁶⁾ U **istočnoj Slavoniji** provedene su akcije socijalne integracije unutar područja, veze s inozemnim donatorima, kulturne akcije te, prije svega, proizvodne aktivnosti za zaradu na tržištu (npr. platenici u Čepinu, pokušaj suradnje sa Slovencima).

⁷⁾ U **zapadnoj Slavoniji** pokrenut je čitav niz akcija: od proizvodnih - uključujući i plasman robe na tržištu - do pomoći u pregovorima sa otkupnicima, stručno-edukativne pomoći, projektne dokumentacije i sl.

⁸⁾ U **Pokuplju i Baniji** akcije su pokrile područja: proizvodnje, prodaje, osnivanja udruga, druženja, veze sa donatorima izvana i tsl. Neke su akcije bile preživljavačkog a druge razvojnog tipa, kao i u zapadnoj Slavoniji.

⁹⁾ U **Lici** Stručna pomoć je imala ulogu pokretača akcija i posrednika između korisnika i donatora - od proizvodnje, popravka infrastrukture do pravnih savjeta. Mnoge su akcije zapele na nesporazumima sa lokalnom upravom.

¹⁰⁾ **Srednja Dalmacija** vrvi svim vrstama pomoći: od proizvodnje preko izobrazbe do pravnih savjeta o udruživanju i osiguranju tržišta. Spomena je vrijedan projekt Pakovo selo koji je bio cjelovit program obnove ili osnivanje vrlo uspješne udruge Vrljičana. Neuspjeh nekih sjajnih akcija može se pripisati neadekvatnom reagiranju potencijalnih suradnika u financiranju, pravnim pitanjima i osiguranju tržišta.

¹¹⁾ **Dubrovačko primorje** primjer je paket-pomoći u početku suradnje Stručne pomoći i *Obnove sela dubrovačkog primorja* sa ostalim humanitarnim pomoćima. Razumijevanje i suradnja lokalnih vlasti dobila je negativnu ocjenu od suradnika na projektu. Projekti su pokrili obnovu zgrada i infrastrukture, proizvodnih pogona, obrazovanje, privatizaciju i sl. Neki od njih bili su "vezani", npr.: projekt Raguse, Deša, Jug itd. Posebnu ulogu odigrali su suradnici projekta na terenu, bez kojih takav uspjeh ne bi bio postignut.

Zanimljivo je spomenuti školski primjer participativnog modela kada su se arhitekti, želeći zaštititi baštinu, morali svadati sa lokalnim vlastima i stanovnicima za svaki kamen. Tome treba pridodati pokušaj da se u Visočanima osnuje zajednička klesarska radionica umjesto da se alati podijele po domaćinstvima. Pokušaj nije uspio, jer korisnici nisu tako htjeli. U nekome drugom tipu pomoći ovakav se problem ne bi ni pojavio.

¹²⁾ U **Istri** je Stručna pomoć u suradnji s *Otvorenim sveučilištem*, a u Puli sa *Klubom Vukovaraca* pokrenula tečajevе izobrazbe i kvalificiranje za potrebe turizma. (Pomoćni) kuhari i konobari, uglavnom prognanici, svojevolumno su se prilagodili tim zanimanjima ne bi li se što prije zaposlili i osamostalili.

¹³⁾ Drugi primjer uspješno ostvarenog projekta jest tvornica **Pounje**. Stara tekstilna tvornica "Pounje" bila je centar industrijskog života u danas okupiranoj Hrvatskoj Kostajnici. Sretnim spojem ideja radnika te tvornice u zbjegu u

Korisnici ovih pomoći, prema različitim kriterijima, bili su:

a) Prema kriteriju **tipa prognanika**:

- prognanici daleko od svoga kraja sa neizvjesnim izgledima za povratak;
- prognanici blizu svoga kraja koji se pripremaju za povratak ili često odlaze obnavljati kuće, infrastrukturu, proizvodnju, a vraćaju se u mjesto boravka;
- povratnici u svoj kraj koji ga obnavljaju.

b) Prema kriteriju **veličine prostora**:

- čitava naselja (obično sela);
- dijelovi naselja;
- pojedini objekti ili skupina objekata.

c) Prema kriteriju **socijalnog grupiranja**:

- pojedinci;
- obitelji;
- skupine (žene, djeca, mladežo, samostvorena skupina)
- svi stanovnici nekog naselja ili u nekom smještaju.

Prilikom izbora ciljnih skupina (*target groups*) jedan od osnovnih kriterija bio je **stupanj njihove ugroženosti** tj. (ne)mogućnost da sami riješe osnovne životne probleme. Tijekom rada ekipa se našla u zanimljivoj neodlučnosti, koju je riješila u korist obiju skupina. Jednu su predstavljali ljudi kojima je trebalo pomoći oko **preživljavanja** (staračka domaćinstva, krnje obitelji, ljudi u dubokoj depresiji s velikim traumama, skupine bez znanja i sposobnosti za snalaženje u novim okolnostima). Oni su imali prioritet u pomoći ali tako da im se bezuvjetno pomogne preživjeti, od čega više nisu ni tražili (npr. popravak kuće, donacija nekoliko ovaca, projekt Kravica i tsl.). Drugu skupinu predstavljali su mlađi, sposobni ljudi kojima je nešto nedostajalo da započnu s razvojem (novac, sredstvo rada, početno stado ili sjeme ...). Njima je pomoć (kao poklon ili kredit) davana da bi, kada počnu i razviju proizvodnju, pomogli drugima i tako čitavom kraju u kojem žive (primjer pomoći za razvoj: donacije i krediti voćarima u zapadnoj Slavoniji).

Iako je postojala određena dilema ne produbljuje li pomoć time socijalne nejednakosti, mislim da je odluka bila racionalna, na opće dobro svima. **PREŽIVLJAVANJE** je neophodno, ali **ŽIVOT I RAZVOJ** jesu budućnost!

6. Ocjena Stručne pomoći u praksi

Uspješnost Stručne pomoći može se vrednovati s obzirom na ostvarenje njezina koncepta tj. vlastitih ciljeva, na zadovoljstvo korisnika te svakako u odnosu na društveni kontekst kao intervenirajuću varijablu. Već unutar kritike koncepta participativnog modela ukazano je na moguće tj. očekivane prepreke u njegovoj realizaciji. **Praksa** ih je obilno potvrdila.

1. **Ujednačavanje moći među akterima** u "igri" (državi, državnim institucijama, na globalnoj i lokalnoj razini, drugim humanitarnim organizacijama, lokalnim liderima, brojnim posrednicima itd.) pokazalo se vrlo teškom, gotovo neizvedivom zadaćom. Državna politika

Zagrebu i Stručne pomoći započeo je dug i mukotrpan proces osnivanja nove tvornice u Zagrebu sa bivšim radnicima, koja bi se, bude li moguće, mogla u cjelini preseliti u Hrvatsku Kostajnicu. Stručna pomoć sudjelovala je u svim fazama projekta, iako nije bila jedina.

Bez obzira što se tvornica "rodila" kasno, tj. kad se dobar dio radne snage već pozapošljavao i snašao u Zagrebu, te nije s posebnom radošću dočekao rezanje vrpce, projekt je uspio. Za prisilne migracije, kao i za ostale, karakteristično je (kao u slučaju dijela Kostajničana ili Vukovaraca) da dio ljudi želi ne vratiti se u svoj kraj već ostati u novoj sredini (npr. u Zagrebu) ili otići u inozemstvo (obično mladi ljudi iz pasivnih krajeva). Drugi se, opet, vraćaju i pod najgorim okolnostima.

samostalno je donosila odluke o fazama i tipu pomoći, o statusu prognanika i povratnika, o uvjetima povratka i uvjetima obnove te o ulozi drugih aktera. Ni jedna humanitarna organizacija bez kontrole države i organa lokalne države nije mogla pružiti pomoć isključivo po svom sudu. Posebno su se istaknuli administratori na lokalnom nivou čije je nerazumijevanje i sumnjičavost prema drukčijim tipovima pomoći doslovce onemogućilo brojne sjajno zamišljene akcije (prema navodima voditelja projekata na terenu, npr. izrazito u dubrovačkom primorju).

Poseban minus zbog opće nametnutoga stava imala je Stručna pomoć s obzirom na svog financijera, premda je država dosada primala svaku njegovu nemalu pomoć izbjegavajući je javno barem spomenuti.

U područjima i lokalitetima gdje je uspostavljena bolja suradnja sa državnim institucijama i drugim humanitarnim organizacijama, Stručna pomoć polučila je mnoge vrijedne efekte, tj. barem je djelimično postigla svoj cilj: omogućiti korisnicima da se što samostalnije nose sa svojim problemima.

2. Rezultati istraživanja kao i navodi suradnika na projektu govore o relativno vrlo visokom **zadovoljstvu korisnika** tim tipom pomoći, što vrlo jasno ukazuje na njihovo zaziranje od ovisnosti i želju za osamostaljenjem, posebice ako se uzme u obzir varijabla **vremena**. U početku, dezintegrirani i dislocirani ljudi bili su sretni da su smješteni na sigurnom, da imaju bilo kakav krov nad glavom, da mogu zadovoljiti osnovne potrebe za prehranom, oblačenjem, zdravstvenom zaštitom te da im djeca mogu ići u školu. S vremenom taj se tip pomoći istrošio. Stanje ovisnosti uništavalo je i uništava sve one koji su prethodno živjeli normalno, tj. radili, zarađivali, posjedovali dobra, birali svoju budućnost i način življenja. Njima je stanje ovisnosti postalo nepodnošljivo. Treba svakako razlikovati dvije osnovne skupine: **prognanike** koji se (još) nisu vratili svojim domovima i **povratnike**. Njihove su situacije bitno različite pa prema tome i njihove potrebe. Stručna pomoć od početka je uvažavala tu bitnu razliku. Nevraćenim prognanicima nudila je one vrste pomoći koje im omogućavaju (privremenu) integraciju u sredine u kojima su se zatekli (školovanje i kvalificiranje za zaposlenje, kulturne kontakte i tsl.). Povratnicima, pak, nudila je dvije osnovne vrste pomoći primjerene stanju i mogućnostima ljudi: pomoć za preživljavanje i pomoć za obnovu i razvoj. I jedni i drugi bili su u osnovi zadovoljni ponuđenom pomoći jer im je davala šansu - uzimajući u obzir njihove specifične situacije, mogućnosti i potrebe - pokrenuti ono što su sami željeli i izrazili još prije određene pomoći.

Neuspjeh Stručne pomoći dogodio se tamo gdje su pretpostavljene neophodne karike u lancu pukle. Ili su državne institucije (globalne i lokalne) onemogućile provedbu akcije ili su zakazali drugi suradnici (npr. neke humanitarne organizacije nisu sudjelovale na dogovoreni način u procesu), ili je nastao konflikt među korisnicima zbog niza razloga (različit tretman pojedinih korisnika, promjene u željama i potrebama, međusobni sukobi neovisni o pomoći). Nedovršenost projekta na pojedinim lokalitetima i sa ciljnim skupinama najrazornije je djelovala na uspjeh projekta. Katkada su korisnici vapili da se pomoć nastavi (primjer Pakova sela), sa punim respektom prema suradnicima projekta, a ponekad su svu krivnju svalili na njih bez obzira na stvarni udio njihovih grešaka u lancu pomoći.

3. **Društveni kontekst** ovdje se mora shvatiti više kao vanjska sila nego kao širi okvir jer je participativni model određen pravilima posve drukčijima od onih po kojima funkcionira ovo društvo. To, najsazetije rečeno, znači da društveni kontekst, politika prema prognanicima, *inkontrolabilni tranzicijski procesi* izazivaju kod većine ljudi strahove, nesigurnost, neznanje, nesposobnost prilagodbe i sl. Participativni model pomoći, obrnuto, potiče kod ljudi samosvijest, samopouzdanje, hrabrost i volju da sami nešto učine. Uči ih, također, kako se uspješno nositi s akterima na višim razinama i sa više moći, tj. kako prepoznati, formulirati i boriti se za svoja prava.

S druge strane, spomenuta striktna dioba na faze: prognaništvo - obnova - razvoj prisiljava prognanike da se prilagođavaju vanjskim, vrlo labilno i nejasno definiranim fazama umjesto da odmah počnu s oporavkom. Participativni model, nasuprot tome, nudi im mogućnost da još u fazi šoka počnu razmišljati o "osovljavanju na noge" ("stati na noge", kako kažu prognanici) i vraćanju naglo izgubljenog **integriteta**. **Neizvjesnost**, **čekanje** i **ovisnost** prognanici vrednuju najnižim ocjenama, odmah iza preživljenih ratnih trauma. Integritet, emancipaciju i samoodređenje, a izričito prisno prisustvo pomagača vrednuju, naprotiv, najvišim ocjenama. U prvome redu rat i posljedice rata i stvaraju problem prognanika, problem čije rješenje nadilazi mogućnosti bilo kakvog tipa pomoći. U tom se okruženju oblikuju novi tipovi aktera i odnosa (npr. humanitarna pomoć kao humano ponašanje s jedne strane i ratno profiterstvo kao druga krajnost), od kojih neki potiču a drugi izrazito onemogućavaju uspješnost pomoći. Tranzicijske promjene: uvođenje tržišta, pretvorba vlasništva i privatizacija, deregulacija države u nekima a upletanje u druge sfere života, korjenite promjene lokalne uprave, uspostavljanje novih vrijednosti ili pak povratak starih, retraditionalizacija u određenim područjima itd. uveliko su utjecali na uspješnost pomoći. Nisu zanemarivi problemi s lokalnom državom, sa pravnim propisima, sa traženjem kreditora i koliko toliko sigurnoga tržišta. S druge strane, privatizacija i tržište omogućili su ostvarenje mnogim manjim inicijativama, što bi prije bilo teže ili neizvedivo. Da su samo mogli doći do početnog kapitala, mnogi bi se prognanici i povratnici, više pojedinačno nego u skupini, iznenađujuće brzo snašli. Dijelom državna a potom humanitarnih organizacija, politika pasivizacije korisnika usporila je procese osamostaljivanja i osnaživanja i predugo im onemogućavala emancipaciju. Stoga je ta emancipacija, posebno gospodarska ponovo bila uspješnija na individualnoj razini a ponajčešće "na crno" (kako ne bi izgubili status prognanika). Unutar takve opće klime Stručna pomoć je imala više problema, manje uspjeha, ali je zato bolje vrednovana od korisnika, ukoliko to može biti određena satisfakcija. Većina prognanika težila je takvom tipu pomoći više nego drugima, ali svaki neuspjeh i nedovršenost projekta tim su jače razočarali korisnike. U vremenu kada postaje jasno da klasična humanitarna pomoć gubi smisao, a traži se pomoć za obnovu i razvoj, Stručna pomoć taj rez ne doživljava jer je u sebi, po definiciji, od početka udruživala sve faze. Stoga je ona još uvijek potrebna, premda i sama tendira samodokidanju kada korisnici stanu na noge, sami nastave obnovu i započnu ostvarivati svoje razvojne programe.

Stručna pomoć uspjela je razviti i poboljšati kulturu dijaloga (pa i svađa), suradnje, kulturu samopoštovanja, samoosvještenja, borbe za vlastite interese i upoznati korisnike sa drugim akterima, njihovim zamkama i žestinom sukoba. Uz brojne efekte u materijalnoj pomoći, već bi i to bilo puno.

Najčešći problemi bili su nedostatak novca, nesiguran i neredovit ritam njegova pritjecanja, slaba suradnja sa lokalnim vlastima, nepouzdanost ostalih partnera neophodnih u lancu, nemogućnost stalnog boravka na terenu, određena nestrukturiranost same Stručne pomoći, nesigurnost suradnika kako da reagiraju na terenu itd. Usprkos svemu, pomoć je još uvijek potrebna. Ona bi postigla svoj cilj tek kada bi prognanici i povratnici mogli dalje sami bez Vesne, bez Jadranke, Jelene, Ivane, Mladena, Lacija i drugih.

7. Za kraj

Kvalitativna metodologija, izvorno antropologijska, u sociologijskim istraživanjima prisilnih migracija ponovo je uvela oblik citiranja odgovora ispitanika kao argument za neke hipoteze. Time ispitanici postaju manje-više ravnopravni pisci istraživačkih izvještaja. Vjerujući da je takav način izvještavanja vrlo plodan i autentičan, za kraj sam izabrala tek nekoliko ilustrativnih izvjava suradnika Stručne pomoći i njezinih korisnika. One govore same za sebe.¹⁴⁾

¹⁴⁾ Među korisničkim reakcijama nemoguće je zaobići *Zahvalnicu kluba Vukovaraca u Puli...*

I.

"Upravo kada sam se prilagodila takvom humanitarnom radu (stjecanje povjerenja, iščekivanje novaca, nesigurnost u budućnost projekta D. S.) i doista ga razgranala, program opet ostaje bez financijskih sredstava. Međutim, sada nastaju nove komplikacije, jer kada se Program tako uhodao on više ne može tako lako prestati s radom. Naime korisnici su Program prihvatili i sada ga traže, traže pomoć od ljudi s kojima su radili, kojima su povjerovali da im žele pomoći. Sada im ne možete reći da vi više nemate financijskih sredstava za to, jer oni očekuju da ih vi pronađete i mi moramo sve pokušati da i dalje radimo... Drago mi je bilo što radim na takvom obliku humanitarnog rada, jer za razliku od dijeljenja materijalne pomoći koju su ljudi prisiljeni prihvaćati, naš Program im omogućava da ponovo postanu samostalni, da sami sudjeluju u stvaranju svoje sutrašnjice i da ponovo steknu samopouzdanje."

(Izveštaj Jelene Cukrov, voditeljice programa obrazovanja)

II.

"Projekt obnove stočnog fonda je vrlo profesionalno napravljen, te uključuje analizu mogućnosti sela, pašnjaka, ljudi i sl. no nisu se za to pronašla sredstva. Jednako je tako i sa projektom obnove voćarstva... Uspostavili smo kontakte s UNHCR i drugim NGO, koji su vrlo cijenili projekte, ali ih nisu financirali."

(Izveštaj za Pakovo selo, J. Mimica, srednja Dalmacija)

III.

"Ako se dogovoreni planovi (program obnove stočnog fonda, mišljenje o podizanju voćnjaka i vinograda, korištenje vode - D.S) barem djelomično ne realiziraju eventualnim izostajanjem vaše i pomoći drugih, za što do danas nema niti dobrih naznaka, posljedice će biti višestruke, kao:

- a) brojni povratnici koji su se odavna vratili na svoja ognjišta neće imati potrebni minimum za život;
- b) neće biti stimulirani za povratak na selo oni koji su u ovom trenutku u dilemi da li živjeti na selu ili u gradu, među kojima je najbrojnija mladež;
- c) do sada potrošeni novac i vrijeme dobrim dijelom postat će promašenim, a stečeni ugled i povjerenje bit će izgubljeni.

Štovani, ne dopustite da se dogode zadnja tri navoda jer još uvijek nije kasno!

Hvala!"

(Pakovo selo, studeni 1994, voditelj programa obnove i razvoja Ivan Pamuković; pismo TEHUSU - preko kojega se vodila Stručna pomoć.)

LITERATURA

- * * * (1993) Rat protiv Hrvatske /tematski broj/. **Društvena istraživanja** 2(4-5).
- Bošnjak, Vesna (1988) **Metodologija poticanja društvenih promjena na lokalnom nivou u zemljama u razvoju** /doktorat/. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Bošnjak, Vesna (1992) Idejna skica za rad na pripremi projekta o prognanicima i izbjeglicama. /Neobjavljeni rad./
- Bošnjak, Vesna (1994) Change Agents versus Care Takers. /Unpublished paper./
- Čale-Feldman, Lada, Prica, Nives i Reana Senjković /ur./ (1993) **Fear, Death and Resistance**. Zagreb: Institute of Ethnology and Folklore Research.

- Grupa autora (1994) **Socijalna (re)integracija prognanika u Hrvatskoj**. Zagreb: Centar za istraživanje tranzicije i civilnog društva /u tisku/.
- Mesić, Milan (1992) **Osjetljivi i ljuti ljudi**. Zagreb: Ured za prognanike i izbjeglice Vlade Republike Hrvatske, Institut za migracije i narodnosti Sveučilišta u Zagrebu.
- Mežnarić, Silva (1986) **Bosanci**. Beograd: Filip Višnjić.
- Mežnarić, Silva (1994) The Rapists' Progress: Ethnicity, Gender and Violence. **Revija za sociologiju** 25(3-4):119-129.

TO LIVE OR TO SURVIVE

DUŠICA SEFERAGIĆ

Institute for Social Research, Zagreb

The article analyses the concept, operationalization and effects of the so-called "Professional Help" - special humanitarian aid based on the participatory model. The aid concerns active inclusion of the users, egalitarian dialogue with givers, orientation towards education, work, production, i.e. it emphasizes emancipation and de-emphasizes dependency. It is argued that displaced persons and returnees prefer such kind of aid over others.